

TIL BILIMI HÁM ÁDEBIYATTANÍW

Til bilimi

"KONCEPT" TÚSINIGI HÁM ONÍŇ IZERTLENIWI

G.A.Berdimuratova – izleniwshi

*ÓzRIA Qaraqalpaqstan bólimi Qaraqalpaq gumanitar ilimler
ilimiy izertlew institutu*

Tayanch so'zlar: lingvomadaniyatshunoslik, konsept, tilshunoslik, lug'at, leksema, sema.

Ключевые слова: лингвокультурология, концепт, лингвистика, словарь, лексема, сема.

Key words: linguistics, concept, linguistics, dictionary, lexeme, seem.

Til - bul dúnya haqqında kózqaraslarımızdı sáwlelendiriw ushın tiykarǵı derek hám sol bilimlerde izertlewdiń quralı esaplanadı. İnsanlar óz til prizmaları arqalı álemde hár túrlishe kóre alıwı múmkin. Tilge tiyisli belginiń ortalıǵın etnokonsept, etnososiokonseptlerdiń ayırıqsha táreplerin ilimiy izertlewler ózinde sáwlelendiriwshi tájiriýbeler menen tiykarlap bere aladı.

Tilshi qanıgeler pikirine qaraǵanda dúnya tilleri jámiyettiń belgili bir basqışında kelip rawajlanıp, belgiler sistemasında funkcionallıq ózgesheliklerge iye hádiýse kórinisinde rawajlanıp barıwshı sistema bolıp tabıladı.

Til hám mádeniyattıń baylanıslılıǵı, mádeniyattıń tilde óz kórinisin tabıw mashqalası menen baylanıslı máselelerdiń metodologiyalıq tiykarınıń tariyxı XX ásirde baslap rawajlanıp, XXI ásirge kelip tilde antropotsentrik kóz-qaraslar tiykarǵı orınǵa shıǵa basladı. Bul tilde jańa baǵdar lingvokulturologiyańıń payda bolıwına alıp keldi.

Lingvokulturologiya - lingvistika hám kulturologiyańıń kesilispesinde payda bolǵan, xalıqtıń mádeniyatın úyreniw xalıq tilinde bekkem túrde óz kórinisin tapqan ilim [1:45]. Sonı atap ótiw kerek, lingvokulturologiyaga tiyisli izertlewler tilde Gumboldt ideyaları menen baslanadı. Alım Vilgelm fon Gumboldt «Milletim tiliniń shegaraları meniń dúnya qarasımniń shegaraların belgileydi», - dep aytqan edi [2:397].

«Konsept» terminin eń birinshi ret dindar filosof Anselm (1033-1109 j.j.) tárepinen qollaǵan. Bul termin latin tilinde *conception* – oydaǵı túsiniq degen mánini bildirgen. Soń filosofiyada T. Gobbs, P. Abelyar, Okkam sıyaqlı filosoflar tiykar salǵan degen derekler bar.

Házirgi waqıtta «konsept», «konceptosfera» menen baylanıslı ilimiy izlenisler alıp barıw qızıwshılıq sezilerli dáreje artpaqta. Askoldov S.A., Stepanov Yu.S., Karasik V.I., Petlyuchenko N.V., Kasimova O.P., Kuznetsova L.E., Malaxova S.A., Nesvetaylova I.V., Prikhodko A.N., Scherbina V.Ye., Kusainova A.M., Demyankov V.Z., Medvedeva T.S., Yashenko T.A., Saxno O.P., Dzyuba Ye.V., Grigorev A.A., Proxorov Yu.Ye., Dordjewa D.V., Xaritonova V.Yu., Perfilova N.Y., Bogdanova N.V., Menzairova Ye.A., Slisshkin G.G., Brukvina V.A., Bulatnikova Y.N., Axmedova D.X., Mirzoeva Z.D. sıyaqlılar tárepinen islengen monografiyalar, maqalalar jariyalanǵan.

Lingvistikada bolsa S.N.Askoldov konsept sózin birinshi ret 1928-jılǵa jazılǵan «Konsept hám sóz» maqalasında qollanılǵan. Konceptualizmi dáwirine tiyisli bolıp, olardıń pikirine qaraǵanda, konceptlar zatlar belgilerin ulıwmalastratuǵın hám ań tárepinen onıń ishki paydalanıwı ushın sáwlelendiriletuǵın, ózinde áhmiyetli informaciyanı jıynaǵan universal faktorlar bolıp tabıladı. Házirgi waqıtta tilshi alımlar «konsept» terminin dúnya haqqındaǵı bilimlerde kórsetetuǵın belgilerdiń biri retinde qollanadı.

Rus lingvistikasında XX ásirde birinshi yarımında filosof S.Askoldov tárepinen mámilege kiritilgen bul túsiniqti alım túrli millet wákillerińin baylanısına sebep bolıwı múmkin bolǵan kommunikativ process retinde bahalaydı [3:297]. Ol koncepttiń awızsha, conceptual hám obrazlı forması máselesinde óz pikirlerin bayanlaw esesinde onı eki: kognitiv hám kórkem túrge ajratadı hám de eń zárúrli ózgeshelik retinde kognitiv konceptni birinshi orınǵa qoyadı. Sebebi qandayda bir sóz yamasa termindin

konceptual qásiyetlerin analiz qılıwda, dáslep, insan sanasın, aqlı jumısqa tusedi. Adamlar menen baylanısqa kirisiwde de, kommunikativ jaǵdaydı júzege shıǵarıwda da, sóylew strategiya dúziwde hám nátiýjege erisiwde de insan aqlınıń áhmiyeti úlken. S.Stepanov tárepinen jazılǵan «Концепт тонкая пленка цивилизации» [4:824] kitabınıń da tiykarǵı terminin koncept bolıp, alım bul túsiniqti logika, psixologiya, filosofiyaga tiyisli bolǵan «Koncept»ge, tariyxı kózqarastan názer awdarıw kerekligin atap ótedi, onı Pluton «ideyaları»ga uqsas mádeniyat hádiýsesi retinde bahalaydı. Taǵı bir alım V.Z.Demyankov «Koncept» termininiń mánisi, etimologiyası, túrli tiller degi normaları hám de tariyipleri haqqında maqalalar jariyalanǵan. Ol óziniń «Термин «концепт» как элемент терминологической культуры» [5:612] atlı kitabında «koncept» hám «túsiniq» sózleriniń qosa júretuǵınlıǵın biraq, ilimiy hám ilimnen tısqari paydalanıwda olar arasında ayırmashılıqları haqqında olarǵa sonday tariyip beredi: «Koncept - awızsha belginiń mazmun tárepi, túsiniq bolsa haqıyqatlıq. Olar insannıń ómiriniń intellektual, ruwxıy yamasa turmıslıq zárúrli materiallıq tarawına tiyisli bolǵan, adamlardıń social tájiriýbesi menen rawajlangan hám bekkemlengen, olardıń turmısında tariyxıy túbirlerge ie bolǵan, social hám subyektiv túrde túsiniqlen processlerdir». Haqıyqattan da, sózge tiyisli bolǵan koncept insan ańında sáwlelenedi, soń ala bul boyınsha hár qıylı túsiniqler payda boladı. Koncept túsiniǵine anıqlıq kiritiw ushın ayırım ilimiy tariyplerdi keltirip ótemiz:

Til informaciyanı jetkeriw xızmetin ǵana emes, sonıń mene birge insan jasap atırǵan bolmıstı, ortalıqtı onıń sanasına sáwlelendiripte beriw xızmetin atqaradı. Sońǵı dáwirde batis filosofiyasında insandı tilden paydalanıw procesine tiykarlanıp úyreniw dásturi rawajlanbaqta. Ilımpaz A.M.Xaydegger tildi «bolmıs, barlıq úyi» dep ataǵan [6]. Sol sebepli de til bilimi hárqanday sociallıq ilimler sistemasında, onıń járdemisiz mádeniyattı úyreniw múmkin emes dárejede jetekshi metodologiyalıq abırayǵa iye.

Qorshaǵan ortalıqtıń úlken bólegi insańǵa til arqalı belgili bolǵanlıqtan, insan túsiniqler dúnyasında jasaydı. Túsiniq bolsa zattı (predmet) real kórsetpewi múmkin. Túsiniqler dúnyası aqlıy, ruwxıy hám sociallıq mıtajlıq nátiýjesinde júzege keledi. Bul dúnyaga informaciya, álbette sóz arqalı kiredi hám insannıń jámiyettegi jetiskenlikleri onıń sózden qalay paydalana alıwına baylanıslı bolıp qaladı. Jetikliktiń sebebi, tek sóylew mádeniyatı ǵana emes, ásirrese, tildiń sırlı dúnyasına kire alıw qábileti menen de baylanıslı.

D.S.Lixachev «koncept – insannıń túsiniwi, ańlawdıń eń kem dárejedeги obyektiv mánis hám túsiniq formasında bolıp tabıladı» – dep atap kórsetedi [7:281].

Yo.S.Kubryakova konceptti onı tuwrıdan tuwrı yad menen baylanıstıradı hám táriypleydi: «Koncept - yaddıń aktiv birligi, mental sóz baylıǵı, conceptual sistemalar hám mıy tili, álemniń jámi tábiyat kórinisleri, bilim kvantı. Eń zárúrli konceptler tilde kórsetilgen» [8:90].

Tilshi ilımpaz Yo.Yu.Balashova kognitiv bul - mádeniy konceptlerdi psixologiyalıq, psixolingvistik, neyropsixologik, semantik, logikalıq túsiniw, logikalıq analiz qılıwdı filologiya áleminde, «túsiniq» hám «koncept» atamaların bir mániste qollap, izertlewler alıp barılıp atırǵanlıǵın kórsetip ótedi [9:262].

Keltirip ótilgen pikirde ilimpaz óziniń ”Kognitiv terminlerdiń qısqasha sózligi”de koncept túsiniğine anaǵurlım tolıq maǵlıwmat berilgen: Koncept (lot. conceptual: mánis, mazmun, túsiniq) - insan sanasınıń psixik rezervler hám mental birliklerdi hám de onıń tájiriyesi, bilimín sáwlelendiretuǵın maǵlıwmatlardı anıqlama beriw ushın xızmet etiwshi termin; yad, mental sózler hám miy menen baylanıslı aktiv birlik, insan ruwxıyılıqında sawlelengen álem tábiyat kórinisiniń konceptual sisteması, yaǵnıy shaxstıń dúnya obyektlerine tiyisli qıyalları, oyı, shamaları, bilimleri haqqındaǵı maǵlıwmatlar esaplanadı.

Tilimizge jaqın qazaq til biliminde bul baǵdarda salmaqlı ilimiy izertlewler alıp barǵan bir qatar ilimpazlar J.Mankeeva, N.Ualı, G.Smaǵulova, G.Muratova, G.Saǵıdolda, E.Orazalieva, Q.Jamanbaeva, G.Snaspova, M.Kúshtaeva, S.Japaqov, A.Islam, B.Aqberdieva, B.Tileuberdiev, Sh.Niyatova, Sh.Elemesova, G.Imashova, J.Jampeyisova, F.Qojaxmetova t.b. miynetlerinde tanıssaq boladı.

Ózbek tilshi ilimpazlardıń da bul baǵdar boyınsha anaǵurlım bir qansha ilimiy izertlew jumıslar islenip kólemi artıp barmaqta. Tiykarınan Sh.Saparov, N.Mahmudov, T.Mardiev, E.Mamatov, M.Raxmetova, O.Yusupov, G.Hoshimov ilimpazlardıń ilimiy miynetlerin atap ótiw tiyis.

Tilshi ilimpaz D.Ashurova óz maqalasında kognitiv baǵdarınıń aktual máselelerdi kórsetip ótedi. Ol kognitiv filologiyaniń kognitiv fonologiya, kognitiv grammatika, kognitiv leksikologiya, kognitiv semantika sıyaqlı jańa baǵdarları payda bola baslap atırǵanlıǵı, olardıń tildi elede izertlewde ornı haqqında aytıp ótedi. Kognitiv tiykarda sóz toparları, leksemalardıń kategoriyalarǵa bóliniwi hám kontseptualizaciya, til hám ol arqalı álemdi dúnyanı ańlaw sıyaqlı túsiniqler jańasha analizlerin túsindiredi [11:42].

Sh.S.Saparov kognitivtiń tiykarǵı waziypası adam ańında sáwlelenetuǵın mental processlerdi til menen baylanıslı halda úyreniw bolıp tabıladı dep sanaydı, onıń analiz ob'ektin bolsa bilim alıw, óń ámelde qollaw hám de uzatıw dáreǵi hám, aqır-aqıbetde, onı qalıplestiriwshi qural bolǵan til sisteması esaplanadı degen pikirdi alǵa súredi [12:90].

Filolog T.Mardievtiń avtorlıǵında jarıq kórgen bir qansha maqala hám ilimiy jumıslar tiykarınan koncept túsiniğine berilgen tariyipler, juwmaqlar, teoriyalıq pikirine qaraǵanda : “Koncept, shaxstıń turmıs tárizi menen baylanıslı málim túsiniqlerdi arawlı qalıplerge salıw, tilge tiyisli hám mádeniy bar ekenligin belgilewge qaratıladı. Belgili bir koncept hár bir lingvokulturalogiyada ayrıqsha ózgeshelikke iye bolıp, konceptler, óz gezeginde, sóz mánislerine salıstırǵanda keń ayıtılǵın, quramalı tipologik dúziliske iye [13:38].

Ó.Yusupov koncept hám túsinikti aysbergge uqsatadı. Onıń pikirinshe “koncept aysberg bolsa, onıń suwdan shıǵıp turǵan bólegi túsiniq bolıp tabıladı” [14:52]. Tilshi alıma D.Xudayberganovaniń kózqarasında koncept kóp qırılı hám kóp qatlamlı mental struktura ekenligin aytıp ótedi, koncept “ózinde psixologiyalıq, kognitiv-semantik

hám lingvokulturologik táreplerdi bir waqıtta ózinde jámleytuǵın” túsiniq ekenligin aytıp ótedi [14:102].

Qaraqalpaq til biliminde soǵı waqıtlarda koncept termini menen baylanıslı bir qansha ilimiy miynetler islenip kelmekte, ásirese bul boyınsha arawlı ilimiy jumı alıp barǵan tilshi G.Qdırbaevanıń /«man»-«adam» konceptosferası birlikleriniń lingvomádeniy va lingvokognitiv qásiyetleri» atamasındaǵı ilimiy jumısında koncept túsiniǵın keńnen ashıp bergen [15].

Qaraqalpaq til bilinde jáne bir tilshi ilimpaz G.Úsenovaniń «Mother/ana kontseptiniń indifikatorlarınıń lingvomádeniy ózgeshelikleri» atamasındaǵı dissertaciya jumısında qaraqalpaq hám ingliz tillerindeǵı ana konceptin ilimiy teoriyalıq tárepten analizlegen. Bul miynetlerden tısqarı birqansha maqalalarda jariyalanǵan [16].

Ilimiy ádebiyatlarda kognitiv túsiniǵı, onıń úyreniliw tárepleri haqqında tolıq maǵlıwmat berilgen bolsa da, qaraqalpaq tilinde kognitiv jónelis boyınsha orınlanǵan jumıslar ele az.

Tilshi ilimpazlardıń pikirlerine qaraǵanda hár qanday tildiń sol xalıq túsinetuǵın kognitivlik túsiniqke iye. Biz til wákilleriniń belgili bir konceptin izertlew arqalı dúnyandaǵı informaciya aǵımın klassifikaciyalaw hám anıqlama beriw, olardı málim bir zatqa tiykarlanıp taypalarǵa ajratıw hámde olardı klasslarǵa birlestiriw imkaniyatın beretuǵınlıǵın bilemiz.

Joqarıda jáhán hám ózbek tilshilerdiń pikirlerine súyenip “Koncept” terminine latinsha “conceptus” sóziniń awdarması bolıp, “túsiniq” degen mánisti ańlatadı. Ol qaraqalpaq tilindeǵı “túsiniq”, “mánis” sózleri menen sinonimlik payda eta aladı, biraq mazmun-mánisan birdey emes. Ol oylaw jemisi retinde insannıń oy-qıyalları, pikirlewi nátiyjesinde toplanǵan informaciyaniń ulıwıma bir sistema tiykarında qalıplesken kórinisi bolıp tabıladı. Juwmaqlap aytqanda, koncept insan ishki álemi, ruwxıyılıq, milliy qásiyetleri, óz turmısı dawamında asırǵan bilimi, álemdi qanday tusiniwi qıyalların óz ishine alatıwın maǵlıwmatlar bolıp tabıladı.

Joqarıda keltirip ótilgen tilshi ilimpazlar konceptual aqılın támiyinleytuǵın konceptler haqqındaǵı pikirleri derlik birdey idealardı alǵa súriwshi esaplanadı.

“Koncept – awızeki sóylewdiń mazmun tárepi bolsa, túsiniq bul haqıyqatlıq boladı. Olar insannıń ómiriniń intellektual, ruwxıy yamasa turmıslıq zárúrli materiallıq tarawına tiyisli bolǵan, adamlardıń social tájiriyesi menen rawajlanǵan hám bekkemlengen, olardıń turmısında tariyxıy túbirlerge ie bolǵan, social hám subyektiv túrde túsiniletuǵın processler”. Haqıyqattan da, eń aldı menen, belgilep alınǵan sózge tiyisli bolǵan koncept insan sanasında sáwlelenedi, sońınan bul boyınsha túsiniqler payda boladı.

Házirgi waqıtta hár bir tarawda jańalanıwlar jedel rawajlanıp atırǵan zamanda qaraqalpaq til biliminiń elede izertlew, onı analizlew hám keleshek áwladqa biyabaha baylıq etip jetkeriwde usı baǵdarda alıp barıp atırǵan jumıslardı jedellestiriw tilshi ilimpazdıń aldına qoyǵan maqseti bolıp sanaladı.

Ádebiyatlar

1. Маслова В.А. Сравнение-стереотип как фрагмент образа мира и его национальная специфика. Языковое сознание и образ мира: Международный симпозиум по психолингвистике и теории коммуникации. –М.: Ин-т языкознания РАН, 1997.
2. Гумбольд В. Гумбольд фон В. Избранные труды по языкознанию. – М.: «Прогресс», 1984. –С. 397.
3. Аскольдов С.А. Концепт и слово. В кн: Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. –М.: «Academia», 1997. –С. 267-297.
4. Степанов Ю.С. Константы: словарь русской культуры. Опыт исследования. –М.: 1997. –С. 824.
5. Демьянков В.З. Термин «концепт» как элемент терминологической культуры. // Язык как материя смысла: Сборник статей в честь академика Н.Ю.Шведовой / Отв.ред.М.В.Ляпон. –М.: Издательский центр «Азбуковник», 2007. (РАН: Институт русского языка им. В.В.Виноградова). – С.606–622
6. Хайдеггер А.М. Философия Мартина Хайдеггера и современность. – М.: 1991.
7. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка. / Серия литературы и языка. Т. 52. № 1. – М.: 1993. – С. 281.
8. Кубрякова Ё.С., Демьянков В.З., Панкратс Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. –М.: 1996. –С. 90-92.
9. Балашова Е.Ю. Концепты любовь и ненависть в русском и американском языковых сознаниях: Дис...докт.филол.наук. – Саратов: 2004. –С. 262.

10. Кубрякова Е.С. и др. Краткий словарь когнитивных терминов. - М.: изд-во МГУ, 1996. - С. 97-99.
11. Ашурова Д.У. Стилистика текста в парадигме когнитивной лингвистики. // Филология масалалари. – Тошкент: 2003. №1. 41-45-б.
12. Сафаров С.Ш. Когнитив тилшунослик. -Жиззах: “Сангзор”, 2006. 90- б.
13. Мардиев Т. “Бахт” концептининг лингвомаданий ва семантик талкини (инглиз ва ўзбек тиллари қиёсида). // “Хорижий филология: тил, адабиёт, таълим” (Илмий ахборотнома журналі). – Самарқанд: СамДЧТИ нашриёти, 2016, №10. 36-44-б.
14. Юсупов Ў.Қ. Маъно, тушунча, концепт ва лингвокультуреа атамалари хусусида. //Стилистика тилшуносликнинг замонавий йўналишларида. -Т.: 2011. 49-55-б.
15. Худайберганова Д.С. Ўзбек тилидаги бадиий матнларнинг антропоцентрик талкини. Докторлик дисс. автореферати. -Т.: 2015. 102-б.
16. Азимова И. Ўзбек тилидаги газета матнлари мазмуний перселиясининг психоллингвистик тадқиқи: Филол. Фанлари номзоди. дисс. –Т.: 2008.
17. Кдырбаева Г.К. «Матн»-«Адам» концептосфераси бирликларининг лингвомаданий ва лингвокогнитив хусусиятлари (инглиз ва қорақалпоқ тиллари мисолида). –Тошкент: 2017.
18. Usenova G. «Mother/ana kontseptiniń indifikatorlariniń lingvomańeniý ózgeshelikleri». –Nókis: 2021.
- REZYUME.** Ushbu maqolada konsept tushunchasining o'rganilish tarixi, jahon va turkiy olimlarning lingvokulturologiya va konsept tushunchasining ilmiy nazariy fikrlari keltirilgan. Qoraqalpoq tilidagi eng dolzarb mavzularning biri ekanligi ilmiy qarashlardan yoritishga va ularni ilmiy manbalar asosida muhokama qildik.
- РЕЗЮМЕ.** В данной статье представлена история изучения концепта, научно-теоретические взгляды мировых и тюркских учёных-лингвокультурологов и концепт.
- SUMMARY.** This article presents the history of the study of the concept of understanding, the scientific and theoretical views of world and Turkic linguoculturologists and the concept.

FINAL SINTAKSEMALARNING O'RNİ VA DISTRIBUTSIYASI

G.D.Eshimbetova – katta o'qituvchi

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti

Tayanch so'zlar: sintaktik semantika, final sintaksema, distributsiya, sodda va qo'shma gaplar, sintaktik tahlil.

Ключевые слова: синтаксическая семантика, финальная синтаксема, дистрибуция, простые и сложные предложения, синтаксический анализ.

Key words: syntactic semantics, final syntaxeme, distribution, simple and compound sentences, syntactic analysis.

Kirish. Gapning sintaktik semantikasini o'rganish masalasi hozirgi davrga qadar so'z shakllari asosida leksik ma'nolar hosil qilgan tushuncha doirasida amalga oshiriladi, deb e'tirof etib kelinmoqda. Ammo grammatika darsliklarida ushbu atama ma'nosiga berilgan ta'rifga nisbatan tilshunos olimlarning fikrlari bir-biridan farq qiladi.

Tilshunoslik fani ijtimoiy hodisa hisoblanar ekan, tildagi nazariya va fikrlar o'zgarib turadi. Xususan, sintaktik tahlil masalasini atroflicha o'rganish jarayonida ingliz va amerika tilshunoslari bunday tahlilga turlicha yondashganlarining guvohi bo'lamiz.

Adabiyotlar tahlili. Amerika struktur tilshunoslik maktabi namoyondalari grammatikani formalistik asosda tadqiq qilgan. Ularning bu tajribalari sintaktik sathda semantikaga e'tibor qaratish zaruriyatini paydo qildi. Z.S.Xarris [4:120] zanjirli tahlilni qo'llab, gap tarkibini elementar gap bo'laklariga va distributiv metod asosida ad'yunktlarga ajratish g'oyasini ilgari suradi. L.E.Longakr [6:163-189] ham unga ergashib, gapni bevosita ishtirokchilarga ajratib zanjirli tahlil qilish metodini qo'llaydi.

Gapning sintaktik tahlili zanjirli usul yordamida, bevosita ishtirokchilarga ajratib tahlil qilish bilan chegaralangan. Shuning uchun ushbu tahlil usuli gap tarkibida ishtirok etgan birliklarning morfologik xususiyatlari bilan cheklanib, sintez jarayoniga o'ta olmaydi. Nihoyat, transformatsiyalashgan grammatika paydo bo'lgach, gapdagi sintaktik birliklarni segmentlarga ajratib va distributiv usullarni qo'llab tahlil qilish uslubi vujudga keldi va rivojlandi.

Amerika va Angliyada ushbu yo'nalish namoyondalari N.Chomsky, P.Roberts, E.Bach, A.Hathway, P.S.Rosenbaum, K.Olaf, Z.Hedde [2, 8, 1, 5, 9, 7] va boshqalar salmoqli ishlarni amalga oshirgan. Yangi izlanishlar va zamon talabiga binoan mazkur lisoniy tahlil metodlari takomillashtirildi va yangi qirralari kashf etildi.

Metodologiya. Grammatik xususiyatlarni tadqiq etishda distributiv, transformatsiya, tagmemalarni aniqlash, zanjirli tahlil kabi usullar asosida tilshunoslar tomonidan, jumladan A.I. Smirnitkiy [13:31] tomonidan e'tiborga molik ishlar amalga oshirilgan. Mazkur maqolada gap qurilmasida maqsadni ifodalovchi sintaktik birliklarning valentligini sintaktik aloqalar asosida aniqlab, ularning differensial sintaktik, differensial sintaktik-semantik belgilarini va

muayyan sintaktik aloqalar asosida boshqa sintaksemalar bilan birikish imkoniyatlarini aniqlashga e'tibor qaratiladi.

Komponentlarga ajratib tahlil qilishda sintaktik elementlar gaplarning tashqi qurilmasini tashkil qiladi. Sintaksemalarga ajratib tahlil qilishda esa gaplarning ichki qurilmasi qamrab olinadi.

Gapning tashqi va ichki (surface and deep structure) qurilmasini farqlashda tilshunoslar transformatsiyaning turli usullari yordamida tahlil qilishga harakat qiladi: "The deep structure" deganda "The boy is sleeping" gap varianti tushunilsa, "The surface structure" deganda "Is the boy sleeping?" so'roq shakli tushuniladi [3]. Bunday tahlilda gapning formal tomonlari e'tiborga olinib, ularni bevosita ishtirokchilarga ajratib tahlil qilish bilan cheklanadi.

Mazkur tadqiqot ishi gapning tashqi tarkibida kelgan sintaktik birliklarni, ularning o'zaro sintaktik aloqalarini hamda differensial sintaktik belgilarini modellashtirish usullari orqali tahlil qilish; gapning ichki qurilmasidagi sintaktik birliklarning sintaktik sathda semantikasini aniqlashdan iboratdir.

Tadqiqot usullari. Ushbu masalani tadqiq etishda A.M.Muxin yaratgan lingvistik metodlardan [10, 12, 11] shuningdek, boshqa qator ilmiy tadqiqotlardan unumli foydalanilgani o'z samarasini berdi. Mazkur lingvistik tahlil usuliga tayangan holda ingliz tili sodda va qo'shma gap qurilmalarida maqsadni ifodalovchi sintaktik birliklar sintaktik aloqalar asosida aniqlanadi.

Sintaksemalarga ajratib tahlil qilinayotganda tadqiqot obyekti bo'lgan gaplar tarkibidagi final sintaktik birliklarni aniqlashda maqsadni voqalantiruvchi birliklarga ega bo'lgan boshqa gaplar bilan ham taqqoslanadi. Gap tahliliga bunday yondashuvning ijobiy natija berishi ba'zi ilmiy tadqiqotlarda o'z samarasini bergani e'tirof etilgan.

Final sintaksemalarning o'rnı. Ingliz tilida final sintaksemalar gap tarkibida turli o'rinlarda kelishi mumkin. Ko'p holatlarda final sintaksemalar gap ichida kuzatuv sintaksemalardan keyin kelishi kuzatiladi. Substansiallik, protsessuallik va kvalifikativlik doirasidagi barcha sintaksema variantlari ushbu pozitsiyada kuzatiladi:

1. Substansiallik Bazasida:

My parents used to move to Zomin for the summer because of their health condition.

2. Protsessuallik Bazasida: